

Васа Чубриловић

С Е Ћ А Њ А

Београд 2022.

Васа Чубриловић

СЕТЉАЊА

M
Vukotić
Media

Београд 2022.

Уводник

Кад је одлучио да напише мемоаре, професор Чубриловић је на неколико уводних страница објаснио о чему намерава да пише и шта ће његова *Сећања*, како је насловио мемоаре, имати у свом садржају. Сачинио је периодизацију а насловима је означио будућа поглавља књиге. Касније, током писања, није се придржавао предвиђеног плана.

На самом почетку *Сећања* изнео је више општих података о мемоарима као историјским изворима и набројао је различите разлоге због којих они настају. Обавестио је будућег читаоца зашто се прихватио писања успомена. Не без разлога сматрао је да је његова биографија више него богата значајним и занимљивим подацима који ће, ако буду забележени, моћи добро да послуже историчарима у тумачењу прошлости у којима је био не само сведок догађаја већ и учесник.

Добра и као историјски извор поуздана мемоарска дела настају онда ако писци имају добро памћење, а поготово ако су током живота водили дневнике и сачували значајнија документа. Професор Чубриловић о својим активностима није писао дневничке забелешке, нити је о њима сачувао значајнија документа. У уводним страницама *Сећања* написао је да слабо памти догађаје и имена људи, да је људе више оцењивао гледајући их и слушајући, и по ономе шта раде и шта намеравају да раде, а не по ономе шта говоре. Признао је да није био добар познавалац људи и да је често грешио оцењујући их. Пишући о себи и сопственим особинама, професор је нагласио да је имао „ведар однос према животу и под најтежим условима”, што му је помогло да „претуре многа искушења и под најтежим условима”.

У сваком случају, *Сећања* нису написана одједном, него су настајала с прекидима, чак и од по неколико година. Стога она и не остављају утисак да су од „једног комада”, да чине јединствен текст.

Део *Сећања* под насловом *Живош у Босни Калајевој времена Чубриловић* је дао само у нацрту, наглашавајући о чему у том одељку намерава да пише. Међутим, ту намеру није остварио.

У одељку под насловом *Род Чубриловића* аутор се најпре позабавио питањем порекла Чубриловића. Закључио је да су Чубриле припадале једном старобалканском влашком братству сточара, да су били славизирани и да су се осећали Србима. Знатну пажњу у том поглављу покљонио је свом родном месту Босанској Градишци, њеном географском положају, економском развитку, посебно трговини, културно-политичком животу који се догађао у оквиру црквено-школских општина. Саопштио је више појединости о устанку 1875/78, о ујаку свога оца Јована, Васи Видовићу, познатом устаничком прваку, његовим везама са мис Ирбијевом, о учешћу свог оца у устанку, погибији хајдука Петра Петровића – Пеције, сачуваним списима В. Видовића о устанку, које је искористио приликом писања своје дисертације. Више података саопштио је о мајци Савки, њеном оцу Ђури Лазаревићу, трговцу, ујацима, баби и деди са мајчине стране.

Како је рано остао без родитеља, а био је слабог здравља, сваке године, ради опоравка, школске распусте проводио је код стриचेва, који су живели у Крупи. Читав овај део *Сећања*, који носи наслов *Род Чубриловића*, представља опис његовог боравка у Крупи и свега што је тамо доживео, видео и што му се урезало у сећање. Забележио је да су верски односи између Срба, Хрвата и муслимана у време његовог ђаковања били веома подвојени, да су сви они имали своје посебне богомоље, своје посебне школе а често и своје кафане. Сваки од њих имао је своје обичаје, свој начин живота и своје идеале. Одевање у Босни и после аустроугарске окупације 1878. било је на турски начин. Храна и начин њеног припремања били су старобалкански. Све до 1910. године босански сељак морао је да даје десетину цару а трећину аги. Уз то, био је оптерећен кулуком и принуђен да краде дрво за огрев и градњу, јер своје шуме није имао. Пшеница је сејана ретко па су богатији сељаци имали хране до Ђурђевдана а сиромашнији

једва до Нове године. Кукуруза је било мало, али је неговано про-со, од ког су прављени хлеб и пура. Пшенични хлеб се ретко тро-шио, само у посебним, свечанијим приликама.

Професорови стричеви, тј. род Чубрила, налазио се у кмет-ском односу с кућом аге Ђумшића из Бањалуке. Кад је његов отац Јован отворио трговину у Градишци, променио је презиме, па више није био Чубрило, већ Чубриловић.

Посебну пажњу професор је посветио описивању живота сељака у Крупи, тј. у Босанској Крајини. Приказао је куће у којима су становали, уређаје у кућама којима су се служили, патријар-халне односе у породицама и кућним задругама, обавезе жена и дужности мушкараца, начин женидбе и удадбе. Описао је како су куће грађене од камена и дрвета, али без иједног гвозденог ексера, усецима и дрвеним клиновима. Ограде око кућа, торови за стоку, јармови за волове прављени су од дрвета без гвозде-них ексера. Храна је кувана у земљаним лонцима и бакарним котловима на огњишту. Чиније из којих се јело, као и кашике којима се јело биле су дрвене. Сва одећа и обућа сељака биле су домаће производње. Најпривлачније и најмасовније забаве сељака биле су борбе бикова и овнова, којима је аутор поклатио знатну пажњу. На основу свега тога, Чубриловић је закључио да су у Босанској Крајини све до почетка двадесетог века владали натурална привреда и старословенска дрвена култура.

У овом одељку *Сећања* Чубриловић је поклатио пажњу и пи-тању односа српског сељака из Крупе и околине према својој цркви и разним празноверјима. Написао је да сељаци нису били велики верници, да су у цркву ретко одлазили, али да су били богобојажљиви, да су поштовали своје свеце и да су се држали устаљених народних обичаја. Дошао је до закључка да је однос сељака према аустроугарској власти био одбојан, да се сељак пред силом повијао и пред њом је узмицао, али да је није при-хватао и поштовао. Државна сила и култура биле су му стране и неприхватљиве. Своју децу школовали су у српским школама у Угарској. Написао је да код његових рођака у Босанској Крајини није било босанске традиције. Да је код Срба сељака у Босни др-жавна мисао била изразито српска, заснована на немањићкој државној традицији и да је била веома обојена верско-право-славним особинама. Није случајно да су ту певане песме о цару

Душану, цару Лазару, Краљевићу Марку и другим српским јунацима. Живот српских сељака у Крупини и Босанској Крајини, по признању Чубриловића, моћно је утицао на његов однос према окупаторском режиму Аустроугарске, па и на његово учешће у атентату на надвојводу Фердинанда.

У поглављу под насловом *Учење школе у Тузли* описано је гимназијско ђаковање младога Чубриловића, започето 1908. године уписом у први разред гимназије. На самом почетку Чубриловић је описао Тузлу као јако рударско-индустријско и административно средиште, за разлику од Градишке, у којој је дотле живео, а која је била неупоредиво мања и ни близу тако привредно развијена као Тузла.

Многе странице *Сећања* посвећене су Тузланској гимназији, њеним професорима, њиховој стручној спреми, ондашњем друштвеном статусу, материјалном положају, националном пореклу и односу према ђацима. Сви учитељи у основној школи у Градишци, написао је Чубриловић, били су Срби, изразити националисти, одлучни противници аустроугарске власти, који су одржавали тесне везе са Србима из Србије и Војводине. Професори Тузланске гимназије били су из разних крајева Монархије, али највише из Хрватске, Славоније и Далмације, Војводине и Словеније. Гимназија је била класичног типа, у којој је тежиште било на класичним језицима и хуманистичким наукама. Наставни програми и начин предавања у свим школама Босне и Херцеговине за време аустроугарске окупације и после анексије, по сведочењу аутора, били су преузети из аустријских школа. Осим класичних језика, немачки се учио од првог разреда гимназије. За разлику од школе у Градишци, у којој су сви ђаци били Срби, чији родитељи су махом били трговци и занатлије, са понеким сељачког порекла, у Тузланској гимназији је сем Срба, Хрвата и муслимана било и Јевреја, као и понеког Немца или Чеха. Родитељи су им били трговци, чиновници, велепоседници, сељаци и разних слободних позива. Деца су била одевена на различите начине. Неки су носили сељачка одећа, неки „босанско турска“. Деца чиновника, или људи слободних позива била су обучена као сва деца аустријских чиновника по градовима. Ђаци из Босне, Срби, Хрвати и муслимани међусобно су се лако зближавали и дружили. Ђаци досељених чиновника, адвоката,

лекара и апотекара држали су се по страни и нерадо су се дружили с ђацима из Босне. Уџбеници у Тузланској гимназији, као и у читавој Босни и Херцеговини после аустроугарске окупације, доношени су из Хрватске. Писани ијекавицом, ти загребачки уџбеници за ђаке штокавце, по сведочењу Чубриловића, нису били лаки, а често су били и неразумљиви. Ваци су били обавезни да читају народне песме српске, хрватске и муслиманске. Качић Миошић био је уврштен у обавезну литературу а дубровачки писци проучавани су као општејугословенски. Мање су проучавани српски, а више хрватски писци. *Смрт Сmail-aie Ченiића* Ивана Мажуранића и Његошев *Горски вијенац* морали су да уче напамет, а Вук Стефановић Караџић тумачен је као велики српско-хрватски језички реформатор. Чубриловићеви описи ђаковања у Тузланској гимназији, у којој је провео шест година, прожети су видљивим поштовањем према тој установи, као и према професорима. Професора Новака је упамтио као веома строгог, педантног и захтевног педагога, оданог и свим својим бићем посвећеног школи и ђацима, а Алауповића као професора веома раскошног знања и образовања, искреног југословенског опредељења, којим је надахњивао и придобијао ученике да га следе у национално-политичким уверењима. Поменуо је и једног професора – Хрвата, који му није био симпатичан зато што је на часовима знао да буде непријатан и да наступа с позиција ексклузивног хрватског клеронационалисте. Високо ценећи Тузланску гимназију и поштујући своје професоре, Чубриловић је овим речима изразио свој однос према тој школи: „Много шта, што ми је доцније било од велике користи и као наставнику и као научнику и јавном раднику, научио сам у тој школи.”

У одељку *Сећања*, у којем су описани друштвени односи у Тузли, Чубриловић је написао да је у време његовог ђаковања у Тузли била веома јака, богата и утицајна српска чаршија. Посебно су се истицале неке трговачке породице, као што су Јанковићи, Станковићи, Тадићи, Црногорчевићи и Миџићи. Они су стајали на челу борбе за црквено-школску аутономију Срба у Босни и Херцеговини, а одлучујућу улогу имали су у црквено-школској српској општини у Тузли.

Више простора у овом одељку *Сећања* Чубриловић је посветио аустроугарској анексији Босне и Херцеговине, начину на који је

функционисала Аустроугарска као држава после Аустроугарске нагодбе 1867. године, питањима како су њоме владали Хабзбурзи, каква је била међународна ситуација у време анексије и како су и због чега су не-немачки и не-мађарски народи те државе били незадовољни. Аутор је закључио да је анексија Аустроугарској донела више зла него добра. Као и у овом поглављу, Чубриловић је и на наредним страницама *Сећања* својим анализама чешће наступао као историчар него као мемоариста. Историчар је у многим случајевима у *Сећањима* потиснуо мемоаристу, па се у њима преплићу историјске анализе и мемоари.

Описујући догађаје и време када је проглашена анексија, Чубриловић је написао да је тај догађај код ђака изазвао неки немир, да је појачао њихово интересовање за јавне послове и проблеме. На њих су у то време посебно утицали покрети омладине у Хрватској и Србији. Ђаци из Босне су после 1908. године све чешће посећивали Србију. Како је у то време основана Народна одбрана, њена активност осећала се и у Тузли. Ђаци су пратили њен рад а понегде су и учествовали у њеним акцијама и придруживали су се комитским четам у Старој Србији и Македонији. Српски ђаци окупљали су се око својих културних установа као што су: Менза Задруге Српкиња, Српски соко, Српско певачко друштво и Српска читаоница. Чубриловић наглашава да су омладински покрети из Хрватске и Србије захватили и ђаке у Босни и Херцеговини, да је утицај Србије био веома јак и да су научне мисли Јована Цвијића, Стојана Новаковића, Богдана Поповића и Јована Скерлића у то време продрле и у Босну, у коју су, у српске куће, стизали и књиге Српске књижевне задруге и Српски књижевни гласник. Снажан утицај на ђачку омладину у Босни, по оцени Чубриловића, имао је атентат Богдана Жерајића на генерала Варешанина. Он је код омладине у Босни створио култ личне акције као средства у борби против стране власти у земљи.

Кад је проглашена анексија, она је у Тузли обележена кићењем застава и излепљеним плакатима на српскохрватском и немачком језику. У кући Чубриловића у Тузли анексија је изазвала узнемирење. У јавности су ширене свакакве вести, па се понешто и измишљало. Основна питања била су како ће на анексију реаговати Србија и Црна Гора, како ће на њу реаговати народ Бос-

не и Херцеговине, како ће реаговати велике силе. Узбуђење због анексије из дана у дан више је расло но што се смањивало, а број војника у граду видно се повећао. Чубриловић је забележио да су његови старији, брат и сестре, били забринути, а он је тек касније сазнао да је тада планиран и атентат на Фрању Јосипа, у шта је била умешана и његова будућа снаја, учитељица Јованка Адамовић.

Не знајући шта смерају да учине старији, Ваза је с братом Бранком током једне ноћи рушио аустријске заставе и цепао излепљене плакате, па је, како је написао, тако започео своју „противдржавну активност” у Босни и Херцеговини. На дан анексије у гимназији није одржана настава. Разредни старешина обавестио је ђаке о анексији, прочитао је о томе царску прокламацију и позвао ђаке да кликну: Живео цар Фрања Јосип! Тим поводом Чубриловић је написао: „Сувише сам већ био свестан да не би знао шта је то, нисам викао живео, али сам у себи сам мислио супротно.”

По оцени писца *Сећања*, у Босни је после анексије завладао либералнији дух. Српски ђаци у Тузланској гимназији су на часовима веронауке расправљали са својим вероучитељем о томе да ли је и како Бог створио свет, о верским чудима и о Дарвиновим списима. Римокатолички вероучитељи, за разлику од православних, нису дозвољавали такве расправе. Чубриловић је уочио и одређене разлике између старије и млађе генерације интелектуалаца у Босни и Херцеговини. С тим у вези написао је да су његови старији браћа и сестре читали пре свега руске писце, Толстоја, Тургенјева, Гогоља и Достојевског, а да је његова генерација томе додала и револуционарне писце попут Стјепњака, Арчибашева и Кропоткина.

Још пре анексије, по виђењу Чубриловића, у Босни и Херцеговини догодиле су се значајне политичке промене. До почетка 20. века новосадска *Застава* била је ту најчитанији и најутицајнији лист. После тога у Босни су почели да излазе домаћи листови: *Српска ријеч*, *Народ* и *Оштраџбина*. Све до 1903. преовладавао је у штампи ускосрпски утицај. После 1903. године почео је процес међунационалног зближавања. Држава је чинила све да што више подвоји и завади народе Босне и Херцеговине. То су, по оцени мемоаристе, чинили и неки наставници Тузланске гим-

назије, посебно они који су дошли из Хрватске. О међунационалним односима расправљали су и ђаци гимназије. Посебна борба вођена је око ђака муслимана, око тога да ли ће се они изјаснити као Срби или Хрвати, да ли је Босна српска или хрватска, да ли је језик српски или хрватски. Баш у то време као ђак Тузланске гимназије, у тој тако мешаној националној и верској средини, Чубриловић је напустио ускосрпско схватање и прихватио је југословенску идеју и југословенство, којем је остао веран до краја живота. У *Сећањима* је о југословенству написао многе странице, али не као мемоариста, већ као историчар.

Осим ове значајне промене која се тиче самог Чубриловића и његовог националног опредељења, он је запазио и да су се после проглашења анексије у Босни и Херцеговини нагло догодиле и неке друге промене, да је убрзана европеизација. Променили су се многи обичаји и начин живота. Код Срба је почела да ишчежава стара турска ношња. Куће су уређиване на европски начин. Почео је да се мења и начин исхране. Код Срба су се јавили нови покрети и нове политичке идеје. Полуписмени трговци почели су да губе ранији утицај и ранију улогу, а њихова места и положаје преузимали су интелектуалци. Једино се није променило за босанског сељака врло значајно аграрно питање, због чега је избила побуна кметова у Босанској Крајини и у Посавини. У лето 1910. дигнута је у Босанској Крајини права сељачка буна. Сељаци су палили беговске и агинске чардаке, одбијали су да им плате трећину. Под притиском сељака, влада у Бечу донела је Закон о факултативном откупу сељака. Држава је сељацима давала кредите с ниским каматама да се откупе од кметских обавеза. Тада су се појавили кметодери, по оцени Чубриловића, најомраженија врста људи, који су од пропалих ага и бегова јефтино откупљивали њихове кметлуке, а касније их скупо продавали сељацима.

Чубриловићу није промакла чињеница да је бројно радништво Тузле у време његовог похађања гимназије било без политичке и националне свести, али верски веома подвојено и међусобно супротстављено. То је илустровао мегданом (организованом и договореном тучом) који се водио између радника Хусињана-Хрвата и радника муслимана из Пурачића.

Чубриловић је забележио да је у Босни и Херцеговини уочи Првог светског рата и старо и младо, и град и село код Срба било

против Аустрије, за борбу и уједињење са Србијом и Црном Гором. Велики углед и многе присталице међу Србима имао је Петар Кочић, који је социјално-револуционарне тежње сељака повезао с национално-ослободилачким настојањима Срба. Таква Кочићева политика наишла је на симпатије српских ђака у средњим школама. Ту Кочићеву политику следио је и Чубриловићев брат Вељко, који је као учитељ у селу Прибоју 1912. постао главни организатор и представник Народне одбране, који је окупио око себе много присталица и сарадника.

Осим општих података које је Чубриловић саопштио у посебном поглављу о *Балканским ратовима* као историчар, а не као писац мемоара, дао је упечатљиву слику тадашњег расположења српског народа у Босни. Открио је читав низ података о томе како је његов брат Вељко, са супругом Јованком, био повезан с истакнутим представницима Народне одбране. Он је имао поверљиве људе међу сељацима, које је укључио у послове Народне одбране. Био је у сталној вези са Штабом Дринске дивизије из Ваљева, који је захтевао да му се што чешће достављају подаци о гомилању аустријске војске на границама према Србији. Вељко је са својим сарадницима организовао главну курирску везу између Тузле, и Ваљева. Захваљујући Вељковој повезаности са значајнијим личностима Народне одбране, Чубриловићи су сазнали да ће избити балкански рат месец дана пре но што је тај рат започео, и како је аутор написао, пре но што је то сазнао аустроугарски министар спољних послова гроф Берхтолд.

У једном тренутку фебруара 1913, када је за војне потребе Дринске дивизије хитно требало доћи до неких важних података из Тузле, Вељко је као курира у акцију укључио брата Васу. Васа је морао током ноћи, преко Мајевице, која је била покривена снегом до колена, да оде у Тузлу и оданде се с потребним подацима истим путем сутрадан врати у место Прибој, у којем је Вељко био учитељ. Ту курирску дужност Васа је обавио на најбољи начин, али је, по сопственом признању, те ноћи доживео највећи страх у животу.

Када је започео Први балкански рат, међу Србима је завладала еуфорија, која је, по сведочењу мемоаристе, захватила све, „село и град, старо и младо, па и нас ђаке у школама“. Вести са ратишта стизале су у Тузлу у Српску читаоницу. Срби су били одушевље-

ни победама над Турцима. Организовали су сакупљање и слање помоћи Србији. Многи су одлазили у Србију као добровољци. Међу њима било је и старијих ученика. Крајем 1912. гимназија је престала да ради и њу је запосела војска. Поново је почела да ради у пролеће 1913. године. Емотивно везан за Тузланску гимназију, пун поштовања према њој и знатном делу професора, Чубриловић је и у позним годинама, када је писао о тој школи и њеним ђацима, о свему томе изрицао веома ласкаве оцене. Тако је забележио: „По мом мишљењу, по даровитим појединцима, по револуционарној снази и свести ових ђака, то је био најборбенији и најсвеснији ђачки колектив, не само у Тузли и у Босни него и на целом словенском југу.”

Кад се заратило с Бугарском, Чубриловић је забележио да су ђаци будно пратили збивања повезана с тим ратом. О томе је написао: „Ми ђаци, одгојени у идеји опште југословенске узајамности, па и са Бугарима, били смо за то да се преко свих националних супротности прелази и ради на стварању једне велике јужнословенске федеративне државе – у којој ће бити и Бугари.”

У то ратно време, због супротстављених мишљења о исходима балканских ратова, када се Србија наметнула као Пијемонт Јужних Словена, по сведочењу Чубриловића, често су у Тузланској гимназији избијали сукоби између ђака и професора франковачког опредељења. Трифко Грабеж је чак ошамарио једног професора. По наговору ђака, истучен је озлоглашени франковац проф. Кобачић. У тим затегнутим и нездравим односима професор Алауповић увек је био на страни својих ђака. Овај одељак *Сећања* завршен је описом сукоба ђака с омраженим вероучитељом Константиновићем, који је био аустрофил и с којим су српски ђаци били у непрестаном сукобу. Спор с њим завршен је на дан прославе Св. Саве 1914. године, када су ђаци намерно изазвали скандал цикањем и крештањем приликом певања химне и демонстративним напуштањем просторије када је вероучитељ Константиновић почео да излаже своју светосавску беседу. Сви ђаци који су напустили салу у којој је одржавана прослава, међу којим се налазио и Чубриловић, због тога су кажњени избацивањем из Тузланске гимназије.

После тога Чубриловић је фебруара 1914. успео да се упише у шести разред Класичне гимназије у Сарајеву. Бачке дане про-

ведене у Сарајеву описао је у мемоарима у поглављу под насловом *Сарајево 1914. Јогине*. У то време Сарајево је, осим класичне гимназије, имало реалку, трговачку академију, мушку и женску учитељску школу. Чубриловић тврди да је у Сарајеву тада било неколико хиљада средњошколаца, међу којима је постојало „јакo крило” југословенске омладине, много јаче него оно које је постојало у Тузли. Наглашава да су одржаване многоструке живе везе с омладинским покретима у Хрватској. Бележи да су у Сарајеву већ 1911. и 1912. одржане велике ђачке демонстрације и штрајкови, који су били повезани с тадашњим сличним покретима одржаваним у Хрватској и Славонији. Ђаци су тада много читали „Вихор” Владимира Черине, разне омладинске часописе и брошуре, а на њих и њихово национално и политичко опредељење утицали су и атентати Луке Јукића и Стефана Дојчића на комесаре Славка Цуваја и Ивана Шкерлеца. Убрзо по доласку у Сарајево Чубриловић се укључио у омладински покрет југословенског опредељења, у којем је постао члан управе Удружења сарајевских ђака. Због тога је био добро обавештен о свим збивањима која су се односила на омладинске покрете. Он сведочи да је 1914. године код ђачке омладине владало борбено расположење, да је она на све била спремна и да је била под утицајем догађаја који су се тичали балканских ратова. Ђаци су користили све могуће прилике да направе неке демонстрације, да изазову неред и сукобе с властима. Како су готово сви натписи, с ретким изузецима, у Сарајеву били на немачком, ђаци сарајевских школа почели су у пролеће 1914. да их оштећују. Атаци на натписе трајали су све до избијања рата а истраге које су тим поводом вођене нису уродиле плодом. Тек на процесу против атентатора Чубриловић је признао да је и он учествовао у оштећивању немачких натписа. Пошто је описао и неке друге ђачке манифестације у којима је учествовао а при интервенцији полиције добио и по неки пендрек по леђима, Чубриловић је нагласио да је расположење ђака уочи избијања светског рата било револуционарно и противаустројско. Пројугословенски ђаци у Сарајеву подржавали су опозицију, осуђивали су опортунистичку политику Данила Димовића, а нису одобравали ни ставове Социјалдемократске странке зато што се није залагала за решавање националног питања.

Бунтовно и револуционарно расположење ђака, по сазнању Чубриловића, није одговарало ни влади Србије, која је после балканских ратова желела мир. Због тога је из Србије било покушаја да се ђаци у Сарајеву примире. Такав захтев упућен ђацима, да престану с немирима и демонстрацијама, стигао је и из Беча од тамошњег Удружења југословенских студената. Наиме, Савез студената југословенских друштава је на Видовдан 1914. у Бечу имао састанак на којем је решено „да се успоре и ублаже ђачки немири у југословенским земљама“. Међутим, ти захтеви, како је написао мемоариста, стигли су изненада и са закашњењем, што се „пре свега тицало нас неколико, који смо већ били ступили у заверу за убиство престолонаследника Франца Фердинанда“.

Пишући сећања о учешћу у ђачким активностима, Чубриловић је изразио незадовољство због тога што још није написана историја југословенске национално револуционарне омладине уочи Првог светског рата. Не без разлога сматрао је да је историја тог покрета „занимљива и важна за историју постанка и развоја југословенске државе“. Још док је био активан, залагао се за то да се приступи изучавању омладинског покрета. Тога посла прихватили су се историчари из Љубљане, али ништа нису урадили. Аутор је у *Сећањима* изразио наду да ће та историја бити проучена и написана пре но што његови мемоари буду објављени. Међутим, ни то се није догодило.

Као активни учесник југословенског омладинског покрета Чубриловић је у *Сећањима* изнео неколико суштинских оцена о том покрету. По њему, године 1914. омладина је била сагласна у томе да се створи југословенска држава и да се уједине југословенски народи. Његовом нараштају припада „дубока, неразрушава вера у југословенску заједницу и обавеза да се бори за одржавање те заједнице“. Као непоколебиви Југословен Чубриловић је написао: „Мој нараштај од 1914. никад се није колебао да се треба борити да се таква заједница створи 1914–1918, да се одржи 1918–1941. и да се обнови, кад је ратом и окупацијом растурена 1941–1945. а после 1945, кад се држава кроз рат и револуцију обновила, остали смо верни идеалима своје младости и помагали изграђивање југословенске социјалистичке заједнице народа.“ Своју југословенску исповест Чубриловић је закључио речима:

„[...] после мојих личних искустава, стечених од 1914. до данас, остајем код свога уверења из младости. Југословенска етничка и културна заједница и заједничка држава била је и остаће трајан темељ и политичке заједнице југословенских народа.”

Чубриловић је написао да је нараштај из 1914. био прегажен ратом и револуцијом. Док је тај његов нараштај после 1918. довршавао школовање, старији нараштаји заузели су власт и кључне државне положаје. Они су дали печат периоду од 1918. до 1941. године. Тек после 1941. ступио је на политичку сцену његов нараштај из 1914, који је стасао после 1918. Тај нараштај је започео и с успехом привео крају борбу за револуционарне промене у друштву и држави и с успехом ју је завршио у народно-ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945.

Једно од значајнијих и занимљивијих поглавља *Сећања* је оно које се односи на *Сарајевски атентат*. Све време свог активног бављења науком и политиком Чубриловић никад није давао изјаве о атентату и сопственом учешћу у њему. Такво поступање објаснио је у *Сећањима* следећим речима: „[...] тешко је бити објективан у приказивању прошлих збивања у којима је човек и сам учествовао. Зато сам избегавао и да пишем и да дајем изјаве о Сарајевском атентату.” Одлучио је да своје мишљење о атентату изложи у *Сећањима*, која ће, био је уверен, бити објављена после његове смрти. Када је одлучио да, коначно, као атентатор саопшти своје виђење о том значајном историјском догађају, није имао намеру да да одговоре на сва питања која се тичу атентата, „него да макар мало допринесе [...] расветљавању тих питања”. Из *Сећања* сазнајемо да је било укупно шест потенцијалних атентатора, да је атентат припреман „спонтано, не баш много заверенички”, да су атентатори били обавештени где ће ко стајати у време атентата „само неколико дана пре атентата”, да су оружје добили дан уочи атентата, да нису били срећни када су сазнали да ће у пратњи Фердинанда бити и његова жена надвојвоткиња Софија, да се не може рећи да уочи атентата код атентатора није било колебања. Уз оружје атентатори су добили и отров, али не у ампулама, већ завијен у цигарет-папир, у којем је изветрио па, када га је после бачене бомбе Недељко Чабриновић попио, није деловао. Било је, иначе, договорено да атентатори попију отров чим изврше атентат. Ако атентат не буде успешан на местима

на којима су атентатори били распоређени, препуштано им је да бирају ново погодно место. Ништа није договорено где ће се атентатори склонити после извршеног атентата и где ће оставити оружје ако га не употребе. Није договорено ни шта атентатори треба да раде и како да се држе ако их полиција открије и почне саслушавати.

То што је атентат успешно изведен, Чубриловић је приписао небудности и препотентности аустријске политичке полиције у Босни и Херцеговини, која је потценила покрете средњошколских ђака у тим земљама. Тек после атентата, кад су поведене подробније истраге, сазнало се колико је тај покрет био „дубоко револуционаран и противаустријски“. После атентата, написао је Чубриловић, Сарајево је „замрло од чуђења и страве“. Нагласио је да Срби нису жалили Фердинанда, али да Хрвати и многи странци јесу. Противсрпске демонстрације приписао је гомили хулигана, која је обијала и пљачкала српске трговачке и занатлијске радње, при чему је урлала „да је цео град одјекивао“.

Мемоариста је подробно описао хапшење, затварање, испитивање и стављање букагија на ноге. Због тога што је често питао да ли су атентатори били мучени и злостављани приликом истраге, нагласио је да је поступак према њима био службен и коректан, без грубости и непријатних испада, да их „нико није ни тукао ни батинама натеривао да нешто признају“, да је „само суђење било строго формално-правно“. Пошто је годину и по дана лежао у логору Гестапоа на Бањици, написао је да је поређење аустријских затвора са фашистичким затворима „незаслужена увреда за стару Аустрију“, јер је „Аустрија била правна држава“. Његова оцена је да је понашање судија, стражара, војске и народа према атентаторима „било уздржано-коректно“, а да су више „жара и мржње према њима показивали неки од суда одређени адвокати“, „одвратни клерикално-франковачки типови, какве је само глуво доба Калајеве владе и Штадлерова одгоја могло да произведе“. Подробно је описао како су се као затвореници у истражном затвору у Сарајеву дописивали посредством порција за храну, а касније путем шифара.

Знатну пажњу Чубриловић је посветио питању држања атентатора пред судом. С тим у вези истакао је да су се атентатори договорили да ништа не побијају, да признају дело, да не тра-

же милост, али да изнесу разлоге због којих су се одлучили за атентат. Значајно је и то да нико никога није оптуживао и нико се није због почињеног атентата кајао. Посебну пажњу посветио је часном држању оптужених сељака, њиховом чврстом моралу, постојаности њихових српских патриотских уверења, противаустријских расположења и слободарских тежњи. Признаје да се пред судом понашао дрско и да је због тога, уместо са 13, кажњен са 16 година затвора. Занимљиво је казивање Васе Чубриловића да није знао да је у заверу Сарајевског атентата био умешан његов брат Вељко, а да Вељко није знао да је један од завереника његов брат Васа.

Задатак суђења атентаторима и завереницима, по уверењу Чубриловића, био је да оправда Аустроугарску за објаву рата Србији. Он наглашава да се то видело не само по оптужници него и по читавој документацији којом је требало доказати политичку позадину атентата, посебно одговорност службених органа Србије. Чубриловић тврди да су од првих дана затварања и после првог саслушања атентатори схватили које су намере аустроугарских власти, па да су и своје држање како у одбрани, тако и при изношењу разлога зашто су се одлучили на атентат баш против престолонаследника подесили тако да оспоре намере суда и државе.

Чубриловић не спори да су погранични органи и четнички кругови из Београда били у вези са завереницима и атентаторима. Не пориче да је оружје којим је изведен атентат добијено из Србије посредством комитског војводе мајора Војина Танкосића. Међутим, енергично пориче да је Народна одбрана учествовала у припремању атентата. Тврди да су људи који су пребацивали атентаторе и оружје из Србије у Босну то крили од припадника Народне одбране. Енергичан је у порицању да је српска влада стајала иза атентата. Поричући умешаност српске владе у атентат, Чубриловић је написао: „И што сам сâм сазнао и што сам слушао и читао, показује да омладинце ни у Београду, ни у Сарајеву није нико врбовао и наговарао да учествују у атентату.” Више као историчар него као мемоариста закључио је да нема доказа о томе да су у атентат били умешани „Црна рука” и пуковник Драгутин Димитријевић Апис. Уверен је да су се Сарајевски атентат и сукоб Србије са Аустроугарском десили у право вре-

ме. То доказује чињеницом да је спор био решен у нашу корист. Ово поглавље *Сећања* завршио је закључком да наш народ није осуђивао Сарајевски атентат ни у најтежим тренуцима рата.

У два поглавља, *Тамновање у Првом светском рату* и *Војни затвор Мелерсдорф*, описани су затворенички дани најпре у Војном затвору у Сарајеву, у којем је био до новембра 1914. После тога пребачен је у Земаљску казнионицу у Зеници, где је тамновао у самици до априла 1915. Тада је пребачен у Војни затвор у Мелерсдорфу, у близини Беча. Септембра 1917. враћен је поново у казнионицу у Зеници, у којој је дочекао ослобођење. Подробно је описао како је у сваком од тих затвора било и под којим условима се живело. Док је у зеничкој казнионици имао обавезу да ради, у Мелерсдорфу затвореници нису радили. Чубриловићу је због тога било теже у Аустрији него у Босни. Општи проблем био је у томе што су затвореници били изоловани од спољњег света, што нису знали шта се дешава на фронтима, што су до поузданих вести долазили само у изузетним и ретким случајевима, што су са породицама могли да се дописују на свака три месеца. У почетку су кажњеници у затвору у Мелерсдорфу дневно добијали пола векне хлеба, после су добијали пола векне хлеба за два дана, и напослетку пола хлеба за три дана. Кад се после дужег ратовања у Аустроугарској јавила несташица хране, затвореници су гладовали. Чубриловић је толико ослабио да није имао више од 43 килограма. Од глади и жестоке зиме 1916–1917. од 20 заточених атентатора и њихових сарадника, који су живели у самицама Мелерсдорфа, пролеће 1917. дочекало је само њих петорица. Од глади и зиме током 1917. године, у затвору Мелерсдорфа, од неких 500 кажњеника, умрла је једна трећина. После побуне затвореника због глади, од априла 1917. стање се поправило зато што је затвореницима било дозвољено да од куће добијају пакете. Чубриловић се после тога брзо опоравио и догурао је до 73 килограма. Иначе, уверен је да је успео да преживи због тога што се у самици упорно шетао, прао се хладном водом, вежбао је и што је непрестано, и лети и зими, држао отворен прозор и удисао свеж ваздух. Приликом посете затвору аустријског министра војног Александра Кробатина Чубриловић му се пожалио што су њега и Цветка Поповића бесправно држали у самицама. Жалба је уродила плодом јер су после ње обојица заједно

били смештени у већу и светлију ћелију. Тада су живели лакше и лагодније. Дуваном, који су добијали од куће, придобијали су стражаре да према њима буду попустљивији. Дуван су трампили за месо, вино и друге потребе. Сваког јутра добијали су разне бечке новине, у ћелији су имали пећицу на петролеј, на којој су кришом понешто могли и да скувају. Физички су се тада опоравили, а духовно освежили. Тим поводом Чубриловић је написао да је дуван који је добијао у пакетима „био магичан кључ, који је отварао 1917. сва врата у затвору Мелерсдорфа“. Доста пажње Чубриловић је посветио понашању затворских стражара према кажњеницима и њиховом променљивом држању, које је зависило од тога да ли је Аустроугарска добијала или губила битке на фронтима. Осим бројних појединости из затворског живота (о затвореницима силецијама, од којих су сви зазирали, о тешким криминалцима – убицама, ситним крадљивцима – кокошарима и њиховом односу према политичким затвореницима), сазнајемо и то да је мемоариста понекад био кажњен на 15 дана самице и на пост због сукоба са стражарима.

Чубриловић је пуштен из затвора 2. новембра 1918, и то на основу решења Народног већа у Сарајеву. О томе, о догађајима и стању у којем се налазила новостворена држава Јужних Словена аутор *Сећања* написао је у поглављу под насловом *Ослобођење и уједињење у јесен 1918*. Убрзо по изласку из затвора добио је посао на железничкој станици у Сарајеву. Постао је заповедник станичне страже, а главни задатак био му је разоружање аустроугарске војске која је пролазила кроз Сарајево и одузимање опљачкане робе, најчешће дувана, али и других вреднијих предмета. Тај посао обављао је бесплатно. Као очевидац пропасти Аустроугарске написао је да је она лако и брзо нестала као да није ни постојала. Аустроугарска војска била је безвољна. Војници су јурили својим кућама. Распад старог управног и војног апарата и његово прерастање у нови национални апарат текли су у југословенским покрајинама царства мирније и безболније но што се могло очекивати. Држава је изгубила подршку у сопственим аустријско-немачким масама. Народна већа лако су преузимала управу и администрацију пропале државе. Све службе и управе, читава администрација, готово неприметно су прешле у руке Народног већа и функционисале су добро и без

застоја. Онако како се лако и безболно распала Аустроугарска, тако су безболно уједињене бивше југословенске земље Аустроугарске са Србијом и Црном Гором. Пошто Народна већа нису успела да створе своју војску, хтела – не хтела, морала су да позову у помоћ српску војску. О томе је Чубриловић написао: „Тако се у новембру 1918. појављује српска војска у почетку као чинилац војно политички према суседима и на концу да послужи влади Србије и кући Карађорђевића да осигурају и учврсте своју власт и премоћ у држави, што је била у настајању.” Многи странци, који су као чиновници радили у Босни и Херцеговини, масовно су се селили одакле су и дошли, у Аустрију, Мађарску, Чешку, Галицију. Чубриловић закључује да је то била права сеоба народа.

Од младости емотивно везан за село и сељаци, и у овом одељку *Сећања* њима је посветио доста пажње. Написао је да у то време, када се распала стара, а настајала је нова држава, у селима Босне није било државне власти. Лугари и жандарми су отишли. Порезници се нису појављивали. Одраније постојећи „зелени кадар” претворио се у разбојничке дружине. Срби сељаци су ослобођење од Аустроугарске сматрали и својим ослобођењем од кметских обавеза, па су због тога престали да плаћају трећину агама и беговима, нападали су на њихова имања, пљачкали су их и палили.

Другом половином новембра 1918. Чубриловић је боравио у Загребу код сестара Стаке и Виде. Тада се уписао у добровољце који су одлучили да освоје Међумурје и одатле протерају Мађаре. Та акција је обустављена зато што је дошла српска војска и запосела Међумурје. Чубриловић је забележио да је у то време Загреб био несигуран зато што је било много противника уједињења, па није случајно што је у згради у којој је становао Светозар Прибићевић било српских војника који су га чували. У Загребу је Чубриловић присуствовао збору који је на Јелачићевом тргу организовао Стјепан Радић. Запазио је да је на збору било више католичких свештеника. Неки су Радићев говор одобравали, а неки су му добацивали. Изненада се на збору појавио одред морнара, који је запуцао у ваздух, што је било довољно да се уплашена маса разбежи на све стране. У Загребу се задржао до половине децембра 1918, после чега је отишао у Сарајево, у којем је похађао курс за ђаке који су због рата прекинули школовање. По

завршетку курса отишао је у Загреб, где се уписао на историјску групу Филозофског факултета.

Када су новембра 1918. Милан Будимир и Јово Зубовић основали Радикално-демократски национално омладински покрет (РаДеНа), његови чланови постали су и Бранко и Васа Чубриловић. По Васиной оцени, покрет је био изразито либерално-демократски и националистички у југословенском смислу. Међутим, он више није одговарао духу новог времена, који је донела Октобарска револуција, која је својим идејама и тежњама у тадашњој омладини изазвала идеолошку и политичку подвојеност. Будимиров и Зубовићев покрет због тога је одумро. Чубриловић је посебно нагласио да се нико од бивших чланова тог покрета није определио за старе ускокрпске и ускохрватске странке и покрете, да нико од Срба није отишао у радикале, нити код Хрвата у старчевићанце и Хрватско-сељачку странку Стјепана Радића, а да се велики део омладине 1919–1920. определио за нови револуционарни комунистички покрет, неки за новоосновану Демократску странку, а многи као и он сам, извесно време били су политички неутрални.

Половином септембра 1919. напустио је Загреб и уписао се на студије историје на Филозофском факултету у Београду. Читаоце *Сећања* оставио је без објашњења због чега се одлучио на то пресељење, али је више простора посветио изгледу порушеног Београда. Написао је да је тужну и суморну слику града красило ведро и бодро расположење његових становника.

Чубриловић није штедео простор да понаособ прикаже све професоре који су му предавали и код којих је полагао испите на Историјској катедри Филозофског факултета. Тако су мање портрете добили Станоје Станојевић, Владимир Ђоровић, Јован Радонић, Никола Вулић, а понајвише Јован Цвијић. Све њих Чубриловић је оценио као врсне стручњаке, одличне предаваче, али мало заинтересоване за научни подмладак. У том погледу Цвијића је сматрао изузетком, који је посебну пажњу и бригу поклањао одгајању младих научника. Цвијића је хвалио и зато што је не само као професор већ и као ректор Београдског универзитета настојао да удовољи захтевима студената, који су у првим послератним годинама били веома незадовољни својим положајем, па су своје незадовољство изражавали бунтом, немири-

ма и штрајковима. Иако је о Слободану Јовановићу писао с мање симпатија у односу на то како је приказао Цвијића, Чубриловић је и њему одао признање да је водио рачуна о студентима и да је као ректор био спреман да испуни њихове захтеве. Студентски немири почели су у пролеће 1919. Они су у то време били политички организовани у страначким клубовима. Постојао је радикалски, демократски, републикански и комунистички клуб. У радикалском клубу највише је било студената из богатијих српских породица из Србије и Војводине. Демократски клуб имао је разноврснији састав. Њега су чинили студенти из свих делова нове државе. Политички живот студената манифестовао се у њиховим домовима и мензама. Највише се расправљало о материјалном положају студената, висинама стипендија и начину њихових расподела. Најактивнији међу студентима били су комунисти, које су у пролеће 1920. почели да прогоне.

Све до јесени 1920. Чубриловић није био партијски ангажован. Био је партијски неутралан. Његов први политички ангажман у време студија догодио се на митингу држаном у Београду поводом иступа италијанског песника Д'Анунција у Риједи. На том скупу Чубриловић је заступао становиште да на Д'Анунцијев удар треба одговорити ударом. Посебно се ангажовао кад је кренула изборна борба око студентских друштава „Побратимство“ и „Фонда за помагање сиромашних студената“. У тој борби наступао је као политички „неутралац“ и као такав улазио је у управне одборе поменутих друштава. У *Сећањима* је забележио да је говорио на студентском збору одржаном 4. априла 1920, на којем су студенти тражили да полиција пусти из затвора Стјепана Дојчића, који је августа 1913. извршио атентат на Ивана Шкерлеца, краљевског комесара у Хрватској. На збору је било око 10.000 људи, па је интервенисала и жандармерија. Међутим, Чубриловић је успео да побегне и да се без последица склони са места на којем је одржаван збор. Због тога што је био активан у студентским манифестацијама, Јован Цвијић му је једном приликом, шалећи се, рекао да је бунција. Међутим, као „бунција“ он је заједно са Цветком Поповићем замолио Цвијића да у својству ректора интервенише код министра просвете да се студентима повећају стипендије, а да студенти заузврат прекину штрајк. Та интервенција уродила је плодом.

Током 1920, краће време, пре завршетка студија, Чубриловић је радио као хонорарни чиновник у Министарству вера, чији министар је био Тугомир Алауповић. Радећи у том министарству, уочио је да су католици били против мешаних бракова, док су православни и муслимани у томе били либералнији.

По виђењу Чубриловића, пролеће и лето 1920. били су у читавој земљи у друштвеном и политичком погледу веома бурни. Тада су се, по његовом суду, искристалисали политички покрети и организовале су се политичке странке, што се све одражавало и на Универзитету. Осим комуниста, демократа, радикала и републиканаца, појавио се као странка и Савез земљорадника. У децембру 1920. последњи пут Чубриловић се кандидовао на место неутралних студената за управу „Побратимства“. За себе каже да је „припадао оном предратном нараштају југословенске национално-револуционарне омладине која је веровала да ће се нова југословенска држава моћи изградити на идејама буржоаско-демократских револуција из 19. века“. Међутим, питао се да ли једна иста генерација у кратком времену може да изведе и националну и друштвену револуцију. Будно пратећи друштвене и политичке прилике у земљи и иностранству, закључио је да револуционарни покрет који се ширио из Русије још није био довољно идеолошки и организационо учвршћен да би га привукао. Објаснио је да због тога није приступио ни комунистичком покрету, ни некој од грађанских странака. Одлучио је 1921. године да се укључи у Савез земљорадника, који му је био најближи између осталог и зато што је знатну пажњу поклањао селу и сељацима, тзв. тежачком питању, које је од младости, живећи на селу код својих стричева, добро познавао, те је и према селу и сељацима имао и емотиван однос. Кад је приступио Савезу земљорадника, учествовао је у раду не само Студентског земљорадничког клуба већ и странке. У *Сећањима* је изнео више података који се тичу Земљорадничког савеза и странке, њиховог програма, циљева и проблема. Дао је упечатљиве описе и оцене о вођама сељачког покрета Михаилу Аврамовићу и Милану Кујунџићу.

У више одељака *Сећања* Чубриловић је изложио своја виђења и оцене о Слободану Јовановићу. Поменуо је и то да је Јовановић био повезан с Аписом и Црном руком, да су због тога били по-

ремећени његови односи с краљем Александром и да није био у добрим односима с Николом Пашићем. С краљем се измирио после рата.

Занимљиву појединост у *Сећањима* изнео је аутор о Светозару Прибићевићу. Он тврди да су радикали злонамерно оптужили Прибићевића да је био умешан у атентат против Милорада Драшковића. Због тога су против њега организовали читаву хајку, у коју су увукли и један део студената.

Ово поглавље *Сећања* завршено је податком да је пре завршетка студија добио намештење наставника историје у Сремској Митровици. Ту је припремао завршни испит, а недељом је стизао да одржава земљорадничке зборове. Тврди да је на тим зборовима боље упознао сељаке Срема, да је увидео колико је то вредан и рационалан свет, који има националне ширине. У Митровици је боравио само три месеца.

Сарајево 1922–1926. наслов је посебног поглавља *Сећања*. То је време које се односи на догађаје који се тичу Чубриловићевог живота и рада у Сарајеву. Одмах по дипломирању, јуна 1922, Васа је добио посао у сарајевској гимназији, која је до 1918. била изразито мушка, а после рата постала је мешовита. Занимљив је податак, који налазимо у *Сећањима*, да су две ученице гимназије биле муслиманке, што је за тадашње сарајевске прилике било неубичајено, па је код тамошње муслиманске чаршије наилазило на неразумевање, критике и осуду. Чубриловић пише критички о себи и о томе да је као професор био крут, да није умео да се приближи ђацима, да је тога био свестан и да му је то чак и сметало. Сем професорског посла у гимназији, Васа је у Сарајеву радио и као хонорарни наставник на Вишој шеријатској-судачкој школи, о којој је, као и о њеним ђацима, наставницима и програму по ком се у њој радило саопштио више података. Био је и члан комисије за полагање матуре у верским школама, у фрањевачкој гимназији у Високом, и у језуитској гимназији у Травнику. И о тим школама, о њиховој уређености, нивоу знања, професорима, о фрањевцима и језуитима, њиховом понашању, односу према члановима комисије, чак и о физичком изгледу, њиховим физиономијама Чубриловић је оставио занимљиве податке. Тако сазнајемо да су те верске школе биле под надзором државе све до 1926. године. Тада је министар

просвете Миша Трифуновић поништио те одредбе, па су оне све „до 1941. одгајале верске фанатике нетрпељиве и насилне према припадницима других вероисповести”. Језуитску гимназију у Травнику похађао је и хрватски поглавник Анте Павелић.

Чубриловић је описао своја сећања из времена боравка у Сарајеву, о том граду, његовим становницима: Србима, муслиманима, Јеврејима и Хрватима, њиховим међусобним односима, карактеристичним занимањима и имовном стању. Закључио је да је „Сарајево била културно и политички разбијена заједница”. Забележио је да се у јесен 1922. оженио. Све време боравка у Сарајеву одржавао је тесне везе с људима из вођства Земљорадничке странке. Често је одлазио у страначку канцеларију, где се налазила редакција страначког листа. Припадници странке су се ту састајали сваке вечери. Расправљали су о дневним догађајима, припремали су нове бројеве „Тежачког покрета” и планирали су где ће и како одржати страначке зборове и конференције. Уреди Земљорадничке странке, не само у Сарајеву већ и у другим местима Босне и Херцеговине, били су тада претворени у праве адвокатске канцеларије за вођење спорова сељака против ага и бегова. Осим српских сељака, и муслимански сељаци тражили су правну помоћ Земљорадничке странке за своје спорове око земље с агама и беговима. Међутим, када су 1925. одржани избори, сви они дали су своје гласове Југословенској муслиманској организацији, у којој су главну реч имали аге и бегови.

Пишући о својој политичкој активности и о странци којој је припадао, на више места дуже се задржавао на приказивању политичких и друштвених прилика у земљи. При томе је био критичан према централистичком уређењу државе, а није био задовољан ни тиме што су у политици преовладали национални и верски моменти. Због тога што је Стјепан Радић био предводник Хрватске сељачке странке, Чубриловић је желео да његова Земљорадничка странка с њим успостави ближе политичке односе и тако створи моћан југословенски сељачки покрет. Када се то није остварило, Чубриловић је написао да је за то био крив Радић, који је заузео изразито ускохрватско, противсрпско и противјугословенско становиште. Иначе, Радића је ценио као вештог и способног политичара и одличног говорника, који је умео да влада масама.

У овом одељку *Сећања* Чубриловић је објаснио како је и зашто за тему свог доктората узео *Устџанак у Босни*. Истиче да је то била његова самостална одлука, без договора са београдским професорима. За ту тему одлучио се зато што је о њој много слушао и сазнао из прича оних који су учествовали у устанку, који су догађаје као сведоци преживели. Отац Јован био је устаник и секретар хајдука Петра Петровића Пеције. Очев ујак Васо Видовић био је један од угледнијих вођа устанка. За ту тему се одлучио и зато што је могао да добије податке од више живих учесника. Вредну грађу за дисертацију добио је од рођака В. Видовића, а нашао ју је и у Вилајетском архиву у Сарајеву. Истраживања је вршио и у архивама у Бечу. Док је тамо боравио, састајао се с занимљивим личностима као што су Мустафа Голубић, Павле Бастајић, војвода Петар Чаулев и други.

Осврћући се на културне прилике у Сарајеву у време његовог боравка у том граду, забележио је да позориште није радило, а да је веома значајно место имао Земаљски музеј, у којем су радили научници европског угледа, као што су Карло Пач, археолог и Фридрих Кацер, геолог, минералог и палеонтолог. Најблискије везе одржавао је с Владимиром Скарићем, историчаром, Јованом Поповићем, агрономом и Васом Руварцем, антропологом. О сваком од њих оставио је занимљива запажања и кратке портрете.

Ово поглавље *Сећања* завршено је податком да је 1926. добио стипендију и да је у јесен те године отишао на студије у Праг. У Чехословачкој је провео неколико месеци. Тамо се, по сопственом признању, више бавио политиком него науком. Проучавао је привредне и друштвене односе те државе у време Масарика и Бенеша. У Прагу је ушао у круг бугарских емиграната, претежно земљоделаца. Добро је упознао тај покрет и увидео да је код њих дубоко продрла идеја јужнословенске узајамности, чему је највише допринео Стамболијски. Од бугарских емиграната сазнао је о страшним зверствима која су у лето 1913. по селима починили контрареволуционарни одреди Александра Цанкова и цара Бориса. У Прагу је успоставио и неке везе с људима из чехословачке Земљоделске странке. Уверио се да је то у оно време био најбоље организован и најуспешнији земљораднички покрет у Европи.

Поново у Београду наслов је мањег поглавља *Сећања* у којем је Чубриловић обавестио читаоце да је у лето 1926. добио решење о свом премештају из Сарајева у Београд. Он наслућује да је до премештаја дошло из политичких разлога, да би га онемогућили у његовој страначко-политичкој активности коју је развио у Сарајеву. Место професора историје добио је у Четвртој мушкој гимназији у Београду, у којој су као професори радили, између осталих, Момчило Настасијевић и Душан Матић. Кад је дошао у Београд, уочио је да се за четири године његовог боравка у Сарајеву град лепо развијао и изграђивао, да су нестајале последње рушевине из Првог светског рата, да се становништво умножило, да је Београд губио ранији изглед балканске вароши, и да је примио одлике великог европског насеља.

Тврди да се лако уклопио у нову средину, у којој је одраније имао многа пријатељства и познанства, али и да се партијски одмах повезао с руководством Земљорадничког покрета, у којем је имао значајну улогу. Читаво даље излагање овог одељка *Сећања* нема мемоарске одлике, већ је реч о историјском приказу друштвених и политичких прилика у новој држави, које је Чубриловић оценио са становишта своје партијско-политичке припадности. Критичан је према централистичкој политици, према политици Радикалне странке, начину управљања државом краља Александра. Посебну пажњу у својим анализама тадашњег стања у држави посветио је понашању Стјепана Радића и Светозара Прибићевића. Као историчар, а не као писац мемоара, изложио је своје мишљење и о томе због чега је наступила криза у односима између Срба и Хрвата и зашто је и како је могло доћи до атентата Пунише Рачића на групу хрватских посланика у Народној скупштини. Чубриловићеве историјске анализе су с научног становишта значајне и занимљиве. Оне омогућавају не само да се читалац поближе упозна с ондашњим приликама у држави већ и да се боље и свестраније сагледа политичка личност мемоаристе.

У поглављу под насловом *Шестиојануарска диктатура* Чубриловић је изложио своје оцене о том чину као историчар. Написао је да је диктатура значила пораз демократских снага Србије и Југославије, да је тај чин показао „да су конзервативно-реакционарне снаге и у Србији и у другим покрајинама земље биле

довољно моћне да послуже као ослонац краљу Александру за завођење личног режима". Шести јануар, по оцени Чубриловића, „представља крупан заокрет". Диктатура је из темеља мењала ставове чланова Земљорадничке странке о „основним проблемима југословенске државе и њеног друштва".

У то време, навео је Чубриловић у *Сећањима*, радио је у странци некад у Босни, некад у Србији. Пошто није био склон практичној политици, радио је добровољно на свима страначким пословима. Ишао је у агитацију, водио секретаријат, уређивао страначке листове. Наглашава да никад није планирао, нити покушавао да се кандидује на изборима и да се потпуно посвети политици. Тврди да га је увек више привлачила наука него политика, да су га више „интересовали општи проблеми друштва и државе 20. века, пре свега Југославије, него практична политичка проблематика". С тим у вези написао је: „Нисам имао две особине без којих нема успеха у политици: егоцентрично посматрање појава, све са становишта свога интереса и жељу да владам људима и управљам збивањима. То ме је задржало још пре 1929. да нисам потпуно отишао у политику. Мислим да сам добро урадио."

Чубриловић је у овом одељку књиге изнео један занимљив податак који се тиче Земљорадничке странке. У време политичке кризе концем 1924. године, пре конституисања владе Пашић-Прибићевић, краљ Александар је понудио вођству Земљорадничке странке да сама преузме власт и организује парламентарну владу. Чубриловић тврди да његова странка није прихватила ову понуду.

Иако нема никакве логике, у овом делу мемоара и под насловом којим је он означен, Чубриловић је доста пажње и простора посветио истакнутим представницима Земљорадничке странке, Јоци Јовановићу Пижону, Милану Гавриловићу и Драгољубу Јовановићу. То су краћи медаљони са занимљивим запажањима, оценама, врлинама и манама људи које је Чубриловић добро познавао и више година је с њима сарађивао. Иначе, читав овај одељак *Сећања* проткан је критичким оценама целокупне политике краља Александра. Врхунац таквог односа према краљу испољен је у оценама Јоце Јовановића Пиждона, који је тврдио да је Александар самољубив, нестрпљив, аутократа, циник, безоб-

зирно грамзив, бистар, али некултуран, лоших навика и рђавог укуса, неспособан да изабере способне сараднике, да се окружује људима малог значаја.

Наставник на Београдском универзитету је поглавље *Сећања* које је у целини посвећено стању и односима на Универзитету и на Катедри за историју Филозофског факултета. Из њега сазнајемо да је Чубриловић докторирао 1929, да је 1930. дошао на Универзитет као наставник додељен на рад код професора Васиља Поповића, да је 1934. постао доцент а 1938. ванредни професор. Чубриловић је изложио занимљиве податке о појединим угледним професорима, о Станоју Станојевићу, Павлу Поповићу, Николи Вулићу, Михаилу Петровићу Аласу. Описао је сукоб двеју група на Филозофском факултету, од којих је једна она коју је предводио Станоје Станојевић, а на челу друге је био Павле Поповић. Дао је упечатљиве портрете С. Станојевића и П. Поповића, при чему је нагласио да је на факултету владао веома строг хијерархијски однос. Посебну пажњу посветио је Станојевићу, с којим није био у добрим односима зато што је Станојевић, да би се осветио Николи Пашићу, објавио брошуру „Крв словенства“. Том брошуром желео је да компромитује Пашића па је изнео податке о Црној руци и њеној улози у припремању сарајевског атентата. Чубриловић није могао да опрости Станојевићу што је из осветољубивих, личних разлога нанео штету Србији и што је пружио прилику њеним непријатељима да је додатно оптуже као кривца за избијање светског рата. Љут на Станојевића, када му је овај понудио да ради код њега у Историјском институту, ту понуду је одбио. Иако није прикривао своје несимпатије према Станојевићу, Чубриловић је исказао поштовање према његовом великом знању, изузетном памћењу и одличном начину предавања. У некрологу који је о њему написао после Станојевићеве смрти, Чубриловић је био уздржан и у оцењивању његовог целокупног научног доприноса.

У другом делу овог одељка *Сећања* Чубриловић је образложио које теме и који научни проблеми су га занимали током рада на Универзитету, и колико су моћно на њега утицали својим делима Вук Стефановић Караџић, Светозар Марковић и Јован Цвијић. О себи, свом начину рада и сопственим резултатима изрекао је разложне критичке оцене. Пишући о историографији, доста простора посветио је анализи и оцењивању метода рада и

научној вредности *Историје Срба* Константина Јиречека. Позабавио се и методом дијалектичког материјализма и марксизма изразивши неслагање с научницима који су сматрали да се тај укалупљени метод може применити у свима друштвеним и географским срединама.

Српски културни клуб је одељак *Сећања* у којем је Чубриловић изложио своја виђења настанка и рада те организације, чији је једно време био секретар. Осим уводног текста, овај одељак мемоара има и неколико посебно насловљених делова. Ти делови су: *Предавање Живка Павловића у Клубу, Генералштаб и Српски културни клуб и Слободан Јовановић*.

Потребна средства за рад Клуба обезбеђивала су велика предузећа из Београда. У сваком случају, Клуб никад није имао финансијских проблема. Од самог настанка, од јесени 1937. године, по Чубриловићевој оцени, у Клубу су постојала два политичка усмерења. Прво је у својој уводној речи означио Слободан Јовановић. Оно се састојало у окупљању Срба за стварање јединственог српског програма ради решавања преуређења државе и решавања хрватског питања. То усмерење аутор је оценио као ускосрпско. Друго усмерење заступала је неколицина интелектуалаца. Оно се састојало у ставу да Клуб не треба да прерасте у националистички покрет, да мора да постане и остане место где ће имати приступа људи разних политичких уверења, да ће се у Клубу састајати и расправљати о свима општедржавним и друштвеним, посебно српским питањима. Чубриловић тврди да је ова линија у Клубу, док је он био секретар, до 1939. године, била доминантна. У раду Клуба учествовали су интелектуалци политичких уверења од крајње левице до крајње деснице. Теме и предаваче, док је био секретар, бирао је Чубриловић. Он је иначе написао да је од самог почетка рада Клуба ускосрпска линија, са Драгишом Васићем на челу, покушавала да наметне Клубу теме, предаваче, начин предавања и дискусије.

Слободан Јовановић као председник Клуба био је политички колебљив. Кад се ситуација у земљи и иностранству погоршавала, Јовановић је подлегао утицају деснице. Кад би се с левице јавио отпор, приклањао би се левици. Кад су се политички односи у земљи и иностранству више заоштравали и кад су порасли неспоразуми са Хрватима, Клуб је, по оцени Чубриловића, све

више скретао у ускосрпском смеру. Од пролећа 1939. поступно је постајао српско идеолошко средиште и све више је испољавао тежњу да се од дебатног клуба претвори у ускосрпски национални покрет. У Клуб су долазили најспособнији, најбогатији и најутицајнији привредници Београда. Чубриловића су изненадили уски погледи тих људи. Написао је да је ретко ко од њих могао да се уздигне изнад свог уско схваћеног личног интереса.

Неповољно мишљење исказао је и о кнезу Павлу. Закључио је да се он није показао ни као државник, ни као човек способан да води народ у временима кад је владао, а окупљао је око себе људе који нису много вредели. Због неспособности, власт није успела да реши хрватско питање. Невештим и ускогрудим преговорима вођеним с Мачеком и Хрватском сељачком странком односи с Хрватима су погоршани. У то време у кризи је била и Земљорадничка странка, коју су предводили Милан Гавриловић и Милош Тупањанин. Незадовољан стањем у странци, Чубриловић је с њом све мање и ређе сарађивао.

Чубриловић је имао веома добре односе с генералом Живком Павловићем, који је био један од најугледнијих чланова Српског културног клуба и имао је високо мишљење о њему. Као секретар Клуба замолио је Павловића да у Клубу одржи предавање под насловом: *Сѣрашејиски њоложај у Јујославију у Друјом свејском рајшу*. Павловић је то предавање одржао у ужем кругу чланова Клуба. Савршеним анализама указао је на то шта ће се и како ће се водити предстојећи рат. Све претпоставке генерала Павловића, по оцени Чубриловића, оствариле су се.

Клуб је имао веома добре односе с Генералштабом у време када је шеф генералштаба био Душан Симовић. Још у ратовима 1912–1918. Слободан Јовановић је био у блиским односима с генералштабом. Стога је њему било лако да као председник Клуба успостави тешње везе с војском, утолико пре што су Клуб, од самог оснивања, и војска „били изразито противфашистички и за одбрану независности по сваку цену”.

О Слободану Јовановићу као научнику, човеку и председнику Српског културног клуба Чубриловић је у *Сећањима* написао читаву студију. Као врсног интелектуалца, сјајног правника, стилисту и писца Чубриловић га је веома уважавао, али је имао и више примедба и замерки на метод његовог рада. Сматрао је

да Јовановић није имао осећања за кретања у друштву Србије 19. века. Кад је писао „о развоју привреде и друштва оног доба он је дескриптер, утврђује чињенице, али из њих не извлачи закључке.“ По мишљењу Чубриловића, Јовановић није разумевао „суштину историје Србије у 19. веку, њена стремљења, успоне и падове, њене носиоце културног и друштвеног напретка. Зато није знао да оцени значај Светозара Марковића у друштвеној историји Србије, поготово не и покрете и странке што проистичу из његовог покрета концем шездесетих и седамдесетих година 19. века“. Као врстан интелектуалац старе либерално-буржоаске школе Јовановић није имао способности да као одличан научник буде вођа Србије.

Чубриловић наглашава да су постојале битне разлике између Јовановића и њега у схватањима око уређења државе и међунационалних односа, али да је већина у Клубу у томе следила Јовановића, који је био ускосрпског, „шта више ускосрбијанског расположења“. Послове у Клубу Јовановић је обављао заверенички, из потаје, лично, а не посредством клупских органа. Уз све то, Чубриловић истиче да је према њему увек био лојалан.

Чубриловић казује да Јовановић није волео Карађорђевиће, да је припадао Црној руци и да је био у завади с краљем Александром, али да се после рата с њим измирио и постао му је саветник приликом израде Видовданског устава. Са шестојануарским режимом није сарађивао и од 1929. био је један од његових главних противника.

Од самог оснивања Клуб је имао опозициони став према намесништву и његовој унутрашњој и спољној политици. Концем тридесетих година Клуб је постао нека врста интелектуалног опозиционог центра против кнеза Павла и владе Милана Стојадиновића. Међутим, због различитих ставова о раду и опредељењима Клуба догодило се постепено размимоилажење између Јовановића и Чубриловића. Секретар Клуба постао је Слободан Драшковић, па је Клуб од јесени 1939. постао представник изразито конзервативног дела српског друштва, у ком правцу је, како вели Чубриловић, „запловио“ и Јовановић.

Скретање Клуба у ускосрпско становиште Чубриловић је илустровао брошуром Стевана Мољевића која се тичала решења српскохрватског спора и преуређења државе. Намера Мољевића

је „била да покаже неминовност повезивања дела српског народа што живи у Босанској Крајини, Банији, Кордуну, Лици и Северној Далмацији са осталим деловима српског народа у Србији и Црној Гори“. То је, по оцени Чубриловића, значило „потпуно разбијање хрватских етничких простора“, с чиме он није био спреман да се сагласи.

У свом закључку о Српском културном клубу Чубриловић је написао да су њега основали људи добре воље и добрих намера, који су „хтели југословенску државу, али са ускосрпским схватањима и тежњама. Основали су Клуб као противсредство окупљања Хрвата око Хрватске сељачке странке, као да се ватра могла гасити сламом, а хрватски национализам српским национализмом“. Клуб је ишчезао у априлском рату 1941. године.

У поглављу *Југославија и њочешак Другој светској рати* Чубриловић је самокритички закључио да се, пишући о том рату, „многу губи у појединостима“. Заправо, у том поглављу нема готово ниједне речи о њему и било којој његовој делатности, као и о његовом животу. Он описује међудржавне односе у Европи и стање у Југославији уочи рата. Износи своје мишљење о томе зашто је дошло до рата и ко је крив за његово избијање. Тврди да се руководство Срба показало незрело и неспособно у политичком и привредном погледу да управља тако разноврсном заједницом каква је била Југославија после 1918. године. Сматра да је лични режим краља Александра уништио слободне демократске установе у Србији и Југославији и да смо у светску кризу 1939–1945. ушли неспремни, без способног политичког, привредног и војног руководства.

Други светски рат. Социјалистичка револуција у Југославији 1941–1945. наслов је последњег одељка *Сећања* које је Чубриловић започео речима: „Годинама нисам наставио са радом на успоменама“. Основни разлог за то је „што сам грешио у начину писања. Место да сам писао о томе шта сам доживео, видео и чуо, ја сам се по свом обичају заносио и писао место својих успомена историју свога времена. Нисам дао ни успомене ни историју. Зато ћу доба свог живота од 1941. обрађивати строго као успомене“.

У овом одељку *Сећања* Чубриловић је започео писање о свом животу, али је ту само поново испричао неке догађаје о којима је већ писао на претходним страницама мемоара. Потпуно ново је његово објашњење како је и зашто је као члан Института зе-

мањске одбране у Београду написао меморандум о арбанашком питању.

Очигледно је да су дубоке године, које је Чубриловић доживео, а није привео крају своје мемоаре, биле узрок томе што није успео својим *Сећањима* да обухвати и време рата 1941–1945. и послератни период, када је био веома активан, па је био најпре министар пољопривреде 1945/46, па министар шумарства 1946–1950, декан Филозофског факултета, члан Српске академије наука, оснивач Балканолошког института и професор универзитета. На једном месту у тексту *Сећања* сазнајемо да је Чубриловић почео да их пише 1977, када је имао осамдесет година. Сам признаје да их годинама није писао. Да му није било стало до њих, свакако их не би ни започињао. У *Сећањима* помиње њихово објављивање. То доказује да му је било стало да буде објављено оно што ће написати. Због тога, иако мемоаре није завршио, желимо да их објавимо и на тај начин испунимо његову жељу. Сматрамо да, упркос недостацима у начину писања *Сећања*, којих је био свестан и Чубриловић, она својим садржајем, како оним који се тиче његове личности, тако и оним који се односи на његове историјске оцене и виђења, заслужују да буду објављена и доступна научним али и ширим интелектуалним круговима.

Сећања се налазе у рукописној заоставштини професора Чубриловића коју је завештао Архиву САНУ у Београду. Заведена су под сигнатуром бр. 14.731. Чубриловић их је написао у посебним свескама, којих има укупно девет. Читав рукопис написан је мастилом. Веома је нечитак и била је права мука одгонетати поједине речи и реченице. Велико умеће у том погледу испољила је службеница Архива Ана Радовановић. Делове текста или речи које она није успела да прочита, а после њеног читања то нисам успео ни ја, означио сам у напоменама. Језик професора Чубриловића, који је помало архаичан, нисам мењао. Он је у свему онакав какав је у оригиналу. Најнужнија објашњења о појединим личностима или догађајима ставио сам у напомене. За илустрације објављене у књизи захвалан сам својим сарадницима из Архива САНУ у Београду Мирославу Јовановићу и Драгани Читлучанин.